

Соціально-економічна історія України

УДК 94 477 [352.07: 331.578] “1864/1905”

О. М. Рогоза

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВА УКРАЇНИ ІЗ НАДАННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ ДОПОМОГИ СІЛЬСЬКОМУ НАСЕЛЕННЮ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧ. ХХ СТ.

Стаття присвячена діяльності земств України з пошуку форм і способів забезпечення сільського населення продовольством на випадок неврожаю. Земства прагнули виробити такі способи надання продовольчої допомоги селянству, які б не втягували його у борги, а дозволяли б самостійно заробити на прожиття і створення продовольчих запасів. У якості таких вбачалися громадські запашки та громадські роботи. Зрештою земства дійшли висновку, що без системних змін у самих принципах селянського господарювання остаточно подолати проблему періодичного виникнення загрози голоду внаслідок неврожаїв неможливо.

Ключові слова: повітовий продовольчий капітал, громадські запашки, громадські роботи, модернізація селянських господарств.

Статья посвящена деятельности земств Украины по поиску форм и способов обеспечения крестьянского населения продовольствием на случай неурожая. Земства стремились выработать такие способы оказания продовольственной помощи крестьянству, которые не втягивали бы его в долги, а позволяли бы самостоятельно заработать на жизнь и создание продовольственных запасов. В качестве таковых выделялись общественные запашки и общественные работы. В конце концов земства пришли к выводу, что без системных изменений в самих принципах крестьянского хозяйствования окончательно решить проблему периодического возникновения угрозы голода вследствие неурожая невозможно.

Ключевые слова: уездный продовольственный капитал, общественные запашки, общественные работы, модернизация крестьянских хозяйств

The article is devoted activity of zemstvos of Ukraine on the search of forms and methods of providing of peasant population food in case of crop failure. Zemstvos aimed to produce such methods of providing of food help a peasantry, which would not pull in him in debts, but would allow independently getting life and creation of food supplies. As such public plough land and social works was seen. Eventually zemstvos came to the conclusion, that without system changes in principles of peasant management finally deciding the problem of periodic origin of threat of hunger because of crop failures is impossible.

Key words: district food capital, public plough land, social works, modernization of peasant economies.

Постановка⁵проблеми. Економічні, соціально-політичні та природнокліматичні негаразди останнім часом стали явищем мало не буденним. Вони виникають у різних регіонах планети та практично завжди супроводжуються проблемами із забезпеченням населення продуктами харчування. Якщо соціально-політична ситуація в нашій державі досить стабільна і не викликає занепокоєння, то, скажімо, несприятливі погодні умови цілком спроможні створити серйозні проблеми для продовольчої безпеки України. За таких обставин органи державної влади та місцевого самоврядування будуть змушені вживати певних заходів для попередження виникнення дефіциту тих чи інших продуктів харчування та надмірного зростання цін на них. У цьому сенсі доцільно ознайомитися з історичним досвідом

земств – всестанових органів місцевого самоврядування, що функціонували в др. пол. ХІХ - на поч. ХХ ст. Зокрема, земствами докладалося чимало зусиль для вирішення питання, яке періодично і досить жорстко поставало перед сільським населенням, проблемами якого, власне, і опікувалися земські установи. Йдеться про неврожаї та їх супутника – голод; це була проблема такого штибу, що ні відкласти її вирішення, ні пустити на самотік було неможливо, бо наслідком її невирішеності було б зубожіння та загроза загибелі частини населення, що було неприпустимо ані з точки зору звичайної людяності, ані з політико-економічних міркувань. Актуальності даному питанню додають і сумні роковини страшної трагедії українського народу – Голодомору 1932-1933 рр., зайвий раз нагадуючи, до яких страшних

наслідків може призвести бездіяльність у сфері забезпечення продовольчої безпеки населення.

Аналіз актуальних досліджень. Земства України стали доволі популярним об'єктом для наукових пошуків не так давно, і земська діяльність з попередження виникнення голоду серед сільського населення ще не звернула на себе достатньої уваги дослідників. Публікації, присвячені цьому питанню, поки що нечисленні. Зокрема, тема земської організації надання селянам продовольчої допомоги розглядалася автором у його статті “Громадські хлібозапасні магазини та діяльність земств із забезпечення продовольством сільського населення (др. пол. XIX ст.)” [30], у якій він дослідив такий засіб попередження виникнення проблем з продовольством сільського населення, як хлібозапасні магазини, та змалював роль земств у налагодженні зберігання хлібних запасів та їх раціонального використання для продовольства сільського населення.

Мета статті. Автор планує дослідити процеси пошуку земствами українських губерній таких форм і способів забезпечення продовольством сільського населення, які ґрунтувалися б на ринкових засадах, могли б надійніше відвернути загрозу виникнення голоду, не вели б до збільшення боргового тягара та дозволяли б використати власні резерви селян, найголовнішим з яких була їх трудова сила.

Виклад основного матеріалу. Використовуючи протягом тривалого часу систему надання продовольчої допомоги, що ґрунтувалася на хлібозапасних магазинах, земства намагалися відшукати додаткові способи убезпечити сільське населення від загрози голоду. Зокрема, вони бажали більш ефективного та справедливого використання загальнодержавного продовольчого капіталу, до запозичень з якого могли вдаватися. Однак “за правилами про загальний по імперії продовольчий капітал, позики з нього повинні бути призначені лише в особливих випадках, по вичерпанню усіх місцевих способів, наданих земствам, і ці правила не допускали ніяких видач без повернення” [28, с. 228]. Це тягло за собою збільшення боргів. Тому у 1885 році Олександрівське земство рекомендувало волосним адміністраціям “роз'яснювати, що витрачені на купівлю хліба гроші будуть стягнені з громад разом з попередніми боргами по продовольчим позикам, і що для селян вигідніше було б обійтися своїми коштами, не влазячи, по можливості, в борги”. Внаслідок цього багато громад зовсім відмовилися від позики з продовольчого капіталу, розраховуючи обійтися тим запасом, який мався в громадських магазинах [29. С. 73]. Однак, на думку Вовчанського земства, “в роки

повного неврожаю, коли неврожай приймає форму народного лиха, допомога повинна являтися із загального по імперії продовольчого капіталу. В організації його повинне приймати участь усе населення імперії, де бувають чи можуть бути неврожаї... Коли запаси місцевих продовольчих засобів стають недостатніми, в силу або ряду кількох років недороду, або повного неврожаю, загальний по імперії капітал приходить на допомогу не у вигляді позики, але безвідшкодовною видачею допомоги: не можна вимагати повернення хлібу, який дали голодному, що проїв усі місцеві запаси, остаточно розорився. Перш ніж стати спроможним платником податків після повного неврожаю, селянин місцевості, що зазнала лиха, повинен відновити необхідне для свого існування та сім'ї у формі худоби, одягу, нового запасу хліба, а для цього у нього є лише його наділ та фізична праця” [19, с. 26-27].

Однак уряд відкидав будь-які клопотання не тільки щодо безвідшкодовного отримання продовольчих засобів, але навіть щодо зняття із земств обов'язку гарантувати повернення отриманих позик із загальноімперського продовольчого капіталу. Згідно правил надання позик з останнього, слід було “приймати постанову кожного разу... що вони дозволяються губернському земству не інакше, як під відповідальність і поручительство його за своєчасне здійснення щорічних платежів з тим, як само собою мається на увазі, що якби за який-небудь рік не була сплачена належна на цей рік частина продовольчої позики самими позичальниками, то вона повинна бути внесена у відповідні кошториси земства на загальних підставах”. Це, мовляв, привело до того, що “витрачання усіх продовольчих джерел отримало незрівнянно більшу розсудливість” [28, с. 226, 230]. Але у 1884 році “одне губернське земське зібрання, потребує продовольчої позики від уряду і визнавши для себе обтяжливим прийняти на свою відповідальність своєчасне поповнення термінових платежів за цією позикою, звернулося з клопотанням про призначення йому потрібної... позики, за умови усунення такої відповідальності, заявивши при цьому, що відповідальність ця була б обтяжливою як для позичальників, ... так і для самого земства, котре спонукалося б цією відповідальністю відхиляти іноді доволі нагальні потреби населення, що потерпає від неврожаю” [28, с. 226]. Такі випадки дійсно траплялися: полтавський губернатор повідомляв, що “одне повітове земське зібрання відмовилося отримувати необхідну для повіту з відпущених урядом, у розпорядження губернського земства, сум загального по імперії

продовольчого капіталу, виключно через небажання надати гарантії губернському земству відповідальності за повернення позики” [32, с. 74-77]. Та вищезгадане клопотання викликало категоричну відмову: “Звільнення земства від такої відповідальності... знищило б вкрай необхідне у цій справі... забезпечення правильного і цілевідповідного використання відпущених урядом коштів... уряд не допускає і думки про яке-небудь відхилення від виконання цих обов’язків” [28, с. 230-231]. Земці аргументували небажання приймати на себе гарантії повернення урядових позик ще й тим, що не мали достатніх важелів впливу для подальшого стягнення їх з населення, і що це зручніше було б робити державній адміністрації: “Гарантії продовольчого імперського капіталу, як і раніше, до земських установ, повинні лежати на державі, з огляду на те, що... буде звернено більш суворий нагляд на стягнення (виданих позик із селян – О.Р.)” [29, с. 60]. Однак на прохання одного із земств було роз’яснено, що “саме йому (тобто земству), а не місцевому населенню, ввіряються асигновані урядом продовольчі позики, і що звільнення земства від відповідальності стосовно повернення отриманих ним та ним же витрачених позик було б цілком непослідовним... для належного влаштування продовольчої справи у губерніях земським установам надані були у свій час не лише особливі урядові фонди, але й дозволено залучати до посилення цих фондів усі предмети земського оподаткування... якщо ж земство якої-небудь губернії не повною мірою скористалося даними йому в цьому відношенні засобами, то... воно повинне прийняти на себе і ті наслідки, які з цього випливають” [28, с. 227]. Двома роками пізніше у сенатському роз’ясненні зазначалося, що “на повітових земствах лежить, в силу діючих законів, відповідальність перед губернським за справне повернення відпущених ним по кожному повіту позик із загального по імперії продовольчого капіталу” [32, с. 72]. Цим підтверджувався обов’язок повітових земств перейняти стягненням позик, отриманих населенням із загальноімперського продовольчого капіталу.

Деякі повітові та губернські земства, неодноразово зіштовхуючись з бюрократичною тяганиною та зволіканнями, якими супроводжувалося отримання коштів з губернського та загальнодержавного продовольчих капіталів (до того ж, інколи у позиках відмовляли: так, у 1883 році було відмовлено Харківському губернському земському зібранню (надалі - ГЗЗ) [14, с. 12]), створювали власні продовольчі капітали. Наприклад, у 1882 році Богодухівське повітове земське зібрання (надалі - ПЗЗ) постановило

створити повітовий продовольчий капітал, але потім вирішило, що це буде “особливий земський запасний капітал для усякого роду потреб земства взагалі, але передусім для надання допомоги по продовольчому питанню, для чого щорічно вносити 1% від усієї кошторисної суми”. Пояснення цьому було просте: “За діючим законами продовольчий капітал ніякого іншого використання мати не може; ... лихо голоду є далеко не єдиним у земському житті... вкрай важким для населення, наприклад, є лихо від втрати худоби внаслідок повальних падежів... у такому випадку допомога земства була б суттєво важливішою. Тому управа пропонувала, щоб утворюваний капітал створювався не під назвою продовольчого, а як земський запасний капітал, робити витрати з якого можна було б під час будь-якого лиха” [4, с. 79-82]. У Гадяцькому земстві повітовий продовольчий капітал було створено постановою від 1882 року; на 1891 рік він досяг 8489 крб. [33, с. 147, 120]. Губернські земства також воліли мати у своєму розпорядженні достатні кошти, аби зайвий раз не вдаватися до запозичень із загальноімперського капіталу. Пояснюючи своє бажання збільшити продовольчий капітал шляхом відрахування 5% кошторисних призначень, Катеринославське ГЗЗ вказувало: “Справа народного продовольства в губернії повинна бути поставлена так, щоб лише у найкритичніші моменти, що трапляються раз на століття, була б необхідність звертатися по державну допомогу, але це стане здійсненим лише з накопиченням власних, достатніх для боротьби з лихом коштів” [22, с. 480].

Земствам було надане право вживати заходи для отримання додаткових коштів для забезпечення народного продовольства, але вони не вважали за потрібне ним скористатися. У 1881 р. МВС порушило питання про посилення місцевих продовольчих джерел шляхом встановлення особливих зборів на продовольство, оскільки за Статутом про народне продовольство “для належного влаштування продовольчої справи у губерніях земським установам... дозволено залучати до посилення цих фондів усі предмети земського оподаткування” [28, с. 227]. Однак більшість земств відкинули таку можливість; так наприклад, Херсонське ПЗЗ вказувало: “Що стосується встановлення особливого збору з усіх предметів оподаткування на посилення продовольчого капіталу, то пропозиція ця прийнята у принципі одним Олександрівським земством, інші ж земські зібрання його також відхилили” [24, с. 124]. Відкинули його і земства Полтавської губернії: “Згідно пропозиції міністра внутрішніх справ, чи не вважає за по-

трібне зібрання встановити особливий збір на продовольство, зібрання постановило: особливо-го збору для цього не запроваджувати” [6, с. 16]. Харківський губернатор у 1881 р. пропонував встановити особливий збір на продовольство з усіх предметів земського оподаткування, як то передбачено статтею 10 тимчасових правил для земських установ по продовольству населення. Та більшість повітових земств Харківщини винайшли таку міру “малокорисною” [34, с. 246].

Втім, чимало селян були б не проти запровадження особливого збору на потреби продовольства: як зазначало Охтирське ПЗЗ, “деякі громади висловили думку, що з метою поповнення громадських запасів, було б зручніше обкласти їх особливим на цей предмет грошовим збором” [3, с. 252]. Самі ж земства воліли б, щоб особливий збір було б встановлено не з селян, а з окремих видів підприємницької діяльності. Так, внаслідок клопотання, порушеного повітовими земствами, Полтавське ГЗЗ постановило “клопотатися перед урядом про збільшення вдвічі процентного збору з посвідчень на право торгівлі та промислів, білетів на торгіві та промислові заклади і з патентів для вироблення напоїв зі спирту чи вина, а рівно на заклади для продажу напоїв, з метою створення земського продовольчого капіталу для позик і допомоги потребуючим” [9, с. 186]. Мелітопольська ПЗУ 1882 року для збільшення продовольчих запасів пропонувала: “1) збирати з хліба, що вивозиться за кордон, по 5 коп. з четверті (ця пропозиція була відразу ж відкинута, бо, на думку гласних, покупці будуть збивати ціну при купівлі у селян, таким чином, це лягло б на селянські плечі); 2) з оборотів промислових підприємств; 3) частину субсидій, отриманих містом на благоустрій” [31, с. 836].

Іноді земства, намагаючись якимось зменшити витрати, зверталися до уряду з різними клопотаннями, які могли б тимчасово полегшити земствам справу забезпечення населення продовольством. Нерідко висувалися прохання про відстрочку усіх платежів, що припадали на селян. Так, Вовчанське ПЗЗ 1882 року ухвалило “клопотатися перед урядом про розстрочку викупних та подушних платежів, що лежать на сільських громадах; так, у перші три роки стягувати їх у половинному розмірі протягом 3-х років, і отриманий недобір стягнень після закінчення пільгового терміну розкласти на 10 років на рівні частини” [5, с. 64]. Того ж року Куп’янське ПЗЗ визнало за необхідне “клопотатися перед урядом... про відстрочку платежів населенням Куп’янського повіту державних податей і повинностей, але не земських, до 1-го липня майбутнього року, з огляду на тяжке ста-

новище повіту внаслідок неврожаю хліба” [8, с. 60]. Гадяцьке ПЗЗ вирішило “клопотатися де слід про звільнення усіх договорів з покупки хліба від гербового збору і про призупинення казенних стягнень з населення на випадок неврожаю” [33, с. 121]. Також порушувалися клопотання про тимчасове зниження залізничних тарифів на провезення хліба, призначеного для допомоги населенню. Так, Олександрівське ПЗЗ 1885 року пропонувало уряду “понизити, наприклад, значно, залізничні тарифи за доставку хліба в Олександрівський повіт”, або “у випадку, якщо він не може зобов’язати залізниці понизити тарифи або навіть допустити зовсім безкоштовну доставку хліба в межі повіту, прийняти доплату до тарифної норми на рахунок казни, у чому і виявиться в найкращій формі урядова субсидія” [29, с. 84, 88-89]. Аналогічне клопотання 1881 року порушувало Катеринославське ГЗЗ перед правлінням залізниці; останнє “погодилося на те, щоб понизити тариф на перевезення хліба, але... обставило це питання так, що земству майже не довелось скористатися цією пільгою” [36, с. 629]. А от Харківському ГЗЗ, яке клопоталося, щоб “тариф на хліб, що слідує в напрямку Харківської губернії, і на усі продукти було знижено до 1/56 коп. з пуду та з версти строком по 1-ше вересня 1881 року”, пощастило більше: “Курсько-Харківсько-Азовська та Харківсько-Миколаївська залізниці погодилися понизити тариф на перевезення хліба, необхідного для допомоги нужденному населенню Харківської губернії, перша до 1/50, а інша до 1/45 з пуду та з версти” [18, с. 10-11]. Земські клопотання щодо справ продовольчого питання могли торкатися сфер вельми високого порядку. Так, Херсонське ПЗЗ 1880 року постановило клопотатися перед урядом про заборону продажу хліба за кордон [23, с. 68]. До такого надзвичайного заходу уряду довелось вдаватися під час неврожайних 1891 та 1892 років [14, с. 26]. Клопоталися і про більш буденні та прості, хоча й не менш суттєві речі: так, щоб постраждали від неврожаю селяни не намагалися розрадитися за допомогою алкоголю, витрачаючи на нього останні гроші, Бахмутське ПЗЗ у 1901 р. серед інших заходів для подолання наслідків неврожаю постановило порушити клопотання “про впорядкування продажу казенного вина з метою зменшення пияцтва серед населення шляхом зменшення кількості годин або скорочення кількості днів з продажу вина з крамничок протягом цього сільськогосподарського року” [26, с. 154].

Земства намагалися відшукати надійніший спосіб, що гарантував би забезпечення сільсь-

кого населення продовольством на випадок неврожаю та повернення виданих продовольчих позик. Таким способом могло б стати запровадження “громадської запашки” – обробітку спільними зусиллями селянської громади певної ділянки, урожай з якої йшов би на поповнення громадських запасів хліба. Ще 1865 року Старобільська ПЗУ доручила з’ясувати думку селянських громад – “чи не визнають вони корисним для забезпечення продовольства здійснювати постійну громадську запашку, з якої склалися б як запаси для продовольства населення, так і корм для худоби” [34, с. 236]. Харківське ПЗЗ у 1867 році постановило, щоб “управа потурбувалася погодити селян, які вийшли з кріпосної залежності, мати громадську запашку”. Однак справа з впровадженням запашок просувалася не дуже успішно. Лише у шести волостях Харківського повіту під громадську запашку було відведено 218 десятин 13 ½ сажнів. У Олексіївській волості склали приговор про те, що “через малоземелля запровадити громадську запашку у них неможливо... у 5 волостях селяни через малоземелля не погодилися запровадити громадську запашку” [13, с. 193]. Полтавське ПЗЗ, намагаючись розв’язати проблему виділення земель під запашку, наприклад, постановило: “1) прохати губернське зібрання, щоб воно з продовольчого капіталу дозволило видавати позики тим громадам, котрі побажають зробити громадські запашки, та 2) прохати повітову земську управу скласти правила, котрими гарантувалося б правильне використання позик громадами, котрі побажають робити громадські запашки” [11, с. 19]. Однак комітет міністрів відхилив клопотання, вказавши на те, що як громадські, так і губернські продовольчі капітали, а також відсотки з них, можуть використовуватися виключно для видачі позик та обнасення полів, і більше ні на що” [2, с. 2]. Старобільське ПЗЗ у 1872 році пропонувало “на поповнення хлібних магазинів витраченого хліба встановити у сільських громадах обов’язкові громадські запашки, оскільки лише цією мірою може бути надійніше і зручніше досягнута мета поповнення громадських хлібних запасів” [34, с. 239]. Та досягнути цього, очевидно, не вдалося, оскільки у 1882 році знову зазначалося: “щоб забезпечити наявність у хлібних магазинах, а також забезпечити і прискорити повернення хлібних недоїмок, особливо з гарантовано нестачних позичальників, слід зобов’язати усі селянські громади мати громадські запашки, у кількості, крайньою мірою, 1 десятина на 20 наявних душ” [34, с. 247]. Та справа із громадськими запашками не посувалася. Як зазначало Олександрівське ПЗЗ 1883 р., “селяни від-

зивалися про запашку вкрай співчутливо... не дивлячись на таке співчуття, хазяйство на запашках ведеться вкрай недбало” [27, с. 176]. Аналогічної думки був і присутній на засіданні Полтавського ПЗЗ 1885 року один з волосних старшин: “Громадські запашки вчасно не знімаються і пропадають, оскільки селяни зайняті то власною роботою, то відробітками” [11, с. 19]. Питання про громадські запашки розглядалося на Охтирському екстремому ПЗЗ 1885 року, причому управа “з огляду на особливості місцевих умов Охтирського повіту, а саме малоземелля селянських громад, дійшла висновку про крайню важкість обов’язкового виділення земель під громадські запашки” [3, с. 251]. Неофіційне опитування членами управи селян показало, що селяни дев’яти громад одноставно заявили: “Завести громадські запашки та обробляти їх натурою зовсім неможливо, як через малоземелля, так і через те, що взагалі у справжній час натуральні повинності відбуваються селянами вкрай неохоче, тому і нагляд за ними був би вкрай затруднений” [3, с. 252]. Олександрівська ПЗУ доповідала, що “в багатьох поселеннях Олександрівського повіту існують запашки, в багатьох вони існували, але останнім часом облишені почасти через нестачу землі, почасти за малодохідністю запашок, яка витікає з препоганого догляду за ними і відсутністю нагляду за роботами на запашках” [28, с. 122].

Деякі повітові земства намагалися зробити запашку обов’язковою, і навіть встановити покарання за відсутність належного догляду за ними: так, Бахмутське ПЗЗ на початку 1880-х рр. подавало подібний проект на розгляд Катеринославського ГЗЗ, а Верхньодніпровським ПЗЗ щодо запровадження громадських запашок передбачалося “надання повітовим управам права накладати на сільські та волосні власті штраф до 10 крб. за порушення правил та її розпоряджень, а також визначення відповідальності тих властей перед судом за витрачання продуктів запашки без дозволу управи”; але ГЗЗ вирішило, що “не можна робити обов’язковими запашки, не маючи на те певного закону, і що самі запашки мають іти самі собою без примусу”, хоча згодом само подавало на розгляд МВС проект запровадження обов’язкових громадських запашок [22, с. 166, 167, 169]. Вовчанське земство взагалі вважало, що запровадження запашок слід залишити на розсуд самих громад, наводячи існуючі приклади: “У громадах невеликих існують громадські запашки. В інших засипають хліб натурою з кожної ревізької душі, у третіх уся громада приймає на себе яку-небудь роботу, наприклад, збирання

врожаю у сусідніх поміщиків, винагороду ж економія виплачує хлібом, котрий і засипається у громадський магазин. Взагалі спосіб поповнення коштів, котрі можуть допомогти селянам у роки недороду, можна і слід надати на розсуд самим громадам” [19, с. 26].

Практика довела, що такий, на перший погляд, простий і ефективний засіб, як громадська запашка, таїв у собі величезну кількість проблем, які далеко не завжди можна було вирішити. Про це красномовно свідчить перелік тих питань, на які МВС, що рекомендувало запровадження запашок, прохало управи дати відповіді: Яка частина громадської землі повинна бути відведена під запашки та чи не потрібно для цього буде робити загальний переділ селянських наділів? Як запроваджувати запашки, коли наділів недостатньо або землі непридатні для засіву? Якщо ж вони будуть орендуватися, то як уникнути ризику зазнати збитків? Як розподіляти між членами громади обов'язки по запашці: між усіма, чи тільки серед тих, за ким числиться недоїмка, і як бути в тому разі, якщо в останніх немає ні знарядь, ні робочої худоби? Чи можна залучати членів громади до роботи на запашці раніше, ніж вони закінчать роботи на власних наділах? Як бути з селами, населення яких займається переважно ремеслами, а не землеробством? На кого повинен покладатися обов'язок опікуватися громадською запашкою і які заходи спонукання та стягнення вживати щодо тих, хто не виконуватиме обов'язку, а також чим винагороджувати за завідування запашками? Як організувати нагляд за запашками з боку земських установ? [27, с. 119-121]. Запровадження запашок, навіть за умови можливості виділення під неї землі, вимагало досить високої організованості самих селянських громад, якою ті не відзначалися, і зрештою справа з громадськими запашками занепала. Втім, існували і позитивні приклади її впровадження: за твердженням гласного Полтавського ПЗЗ “у Костянтиноградському повіті робляться громадські запашки і поповнення недоїмок йде дуже успішно” [11, с. 17].

Таким чином, громадська запашка, в якій чимало земців схильні були вбачати панацею від негараздів системи забезпечення населення продовольством, виявилася в більшості випадків нездійсненою через об'єктивні (відсутність вільної землі у більшості селянських громад) та суб'єктивні (неорганізованість селянських мас, низьке усвідомлення громадських потреб) причини.

Дії земств українських губерній із забезпечення сільського населення продовольством в цілому були успішними з гуманістичної, добро-

чинницької точки зору. Земці усвідомлювали, що, зважаючи на економічне становище переважної більшості селян, залишати їх без допомоги у випадку неврожаю було просто неможливо, і докладали чималих зусиль, аби неврожаї не могли остаточно підірвати становище ні окремих селянських господарств, ні сільських громад в цілому, не дозволяли їм залишатися сам на сам з проблемою. Однак з економічної точки зору справа виглядала досить безнадійно. Натуральні та фінансові ресурси земств та самих селянських громад поступово ставали недостатніми або остаточно вичерпувалися. Так, наприклад, у доповіді Зміївської ПЗУ зазначалося: “Вже зараз на ревізку душу Борщівської громади припадає продовольчого боргу 11 крб. 86 коп., а разом з недоїмкою та окладом інших платежів не менше 30 крб. Повинна ж бути межа, далі якої іти не можна в цьому напрямку” [1, с. 5]. А Олександрівська ПЗУ 1885 року вказувала: “Не сплачено одного боргу, доводиться брати на шию іншого, і так далі до нескінченності, до того, що борги стають безнадійними, населення неспроможне їх позбутися” [29, с. 77]. Поступово окремі земства починають усвідомлювати безперспективність фактично благодійницьких заходів щодо усунення небезпеки голоду. Виникають ідеї надання селянам не прямої допомоги, а можливості заробити. Так, ще 1874 року в доповіді Херсонської ГЗУ щодо народного продовольства висловлювалася думка, що “система роздачі позик нужденному населенню може штовхнути населення в апатію... бо привчить здорове населення не турбуватися про себе, а чекати піклування зі сторони, ... виходом є дати спосіб здоровому населенню застосовувати свої сили для виконання добре оплачуваної роботи”. З цією метою уряду пропонувалося приступити до негайного будівництва залізниці, яка “надавши населенню роботу... послугує розвитку в губернії торгівлі, а потім і заводської промисловості, і тим дасть населенню постійне джерело роботи” [17, с. 404-405]. Кобелякське ПЗЗ 1875 року навіть постановило “не видавати в позику хліба з магазинів селянам на продовольство з 1-го травня, коли відкриваються заробітки, виключаючи лише випадки хвороби або неможливості працювати” [16, с. 202]. У доповіді Сумської ПЗЗ земському зібранню 1882 р., зокрема, говорилося: “Згадуючи неврожайний 1879 р. та наступний маловрожайний 1880 р., здавалося, що більш несприятливих умов для продовольства населення підібрати важко, але насправді виявилось, що не тільки не потрібно було вдаватися до надзвичайних заходів, але навіть половина запасів, що зберігається у сільських ма-

газинах, не була використана. Пояснюється це тим, що у Сумському повіті, завдяки розвитку заводської та фабричної промисловості, а також інтенсивному характеру господарств в економіях землевласників, існує великий попит на робочі руки, при порівняно високій ціні на них. Це дає можливість більш бідному населенню, що не має домашніх запасів, прогодуватися власною працею” [12, с. 81-82]. Богодухівська ПЗУ 1882 р. зазначала, що “особисті заробітки хоча і невеликою мірою, але можуть певним чином також зменшити недоліки неврожаю”, а констатує цілковиту неможливість сплати податків та недоїмок по Рандавській волості, в якості причини управою вказувалися “повний неврожай протягом трьох років і нестача в заробітках у цьому році” [4, с. 73, 57]. Того ж року Вовчанське повітове земство з жалем констатувало, що “нестача в хлібі ... не може бути покрита заробітками, оскільки при загальному неврожаї їх немає” [5, с. 60]. Куп'янська ПЗУ 1879 року доповідала: “Приймаючи до уваги величезну чисельність населення цих волостей (що потребували продовольчої допомоги – О.Р.), в районі яких дуже мало власницьких економій, відповідно, й відсутність попиту на сільськогосподарські роботи, і нарешті, приймаючи до уваги існуючу у нашій місцевості плату робочому за період з листопада по квітень, та ще тоді, коли робоча сила мало потрібна... становище цих волостей не забезпечене” [7, с. 66]. Але вже 1883 року, відзначаючи, що “край непромисловий і позбавлений можливості дати сільському населенню хоч скільки-небудь достатні заробітки”, все ж вважала: “Можна сподіватися, що більш вільні вимоги попиту на робочих дадуть можливість потребуючому продовольства населенню знайти засоби до існування”. Куп'янське ПЗЗ 1882 року доручило управі “клопотатися перед урядом про якнайскоріше здійснення будівництва Пензо-Лозівської залізниці... будівництво цієї дороги дасть селянському населенню заробітки, яких воно у справжній час потребує внаслідок тяжкого становища від несприятливих врожаїв хлібу” [8, с. 102, 103, 83]. Саме будівництво залізниць, яке потребувало великої кількості робочих рук, видавалося земцям найбільш зручним способом забезпечити сільське населення заробітками на випадок неврожаю. Слов'яносербське ПЗЗ 1884 р. постановило клопотатися перед урядом про спорудження урядовим коштом “Міллеровської залізничної гілки і влаштування іригаційних гребель, із залученням до робіт місцевого населення, з метою уникнення роздачі йому допомоги з продовольчого капіталу” [22, с. 470]. Гласний Гадяцького ПЗЗ Пазиніч зауважував: “Позиція для населення з

губернського чи місцевого продовольчого капіталу явиться новою для нього заборгованістю, з чим на майбутнє доведеться рахуватися, тому чи не визнає зібрання для полегшення населення в тяжкий для нього час, розглянути питання про надання для нього заробітків, що цілком виявилось б можливим при влаштуванні урядом залізниці у нашій місцевості, про прокладення якої повітове земство уже порушило клопотання” [33, с. 119].

У наданні потерпаючим від неврожаїв селянам можливості заробити земства вбачали серйозну перевагу: адже при цьому не утворювалися борги. Олександрівська ПЗУ 1885 року доповідала зібранню: “При випадках неврожаїв, які часто повторюються і змушують звертатися до позик на продовольство і посів, виникає серйозне питання про те, якими мірами можливо було б попередити обтяження населення боргами, сплатити які майже немає надії. Катеринославський губернатор і губернська управа вказують на громадські роботи, як на засіб прийти у цьому випадку на допомогу населенню і позбутися боргів. Публічними роботами з'являється можливість дати населенню заробіток, який надасть засоби до існування без необхідності вдаватися до позик... При зведенні громадських споруд потрібні ті ж кошти, що й для роздачі в позику. Різниця в тому, що установка, що споруджує будівлю взамін розданих коштів, має зроблену роботу, а населення, отримавши заробітну плату, не зобов'язане її повертати, як при позиці... Земство суму, призначену на допомогу населенню, має обернути на здійснення яких-небудь робіт, котрі дадуть населенню можливість здобути шляхом заробітку необхідне харчування. Ці роботи повинні бути не складні... і доступні кожному, хто потребує продовольства” [29, с. 75, 79-80]. У доповіді Лубенському ПЗЗ 1892 р. говорилося: “Управа вважає своїм моральним обов'язком звернути освічену увагу шановного зібрання на необхідність відшукування радикальних засобів допомогти лиху, не обмежуючись паліативами, якими, безперечно, є різного роду позики, що виручають у тяжку годину; таким корисним як з моральної, так і з матеріальної сторони заходом, являється можливість заробітку для населення, а тому необхідно порушити негайно клопотання перед урядом про відкриття майбутньою весною громадських робіт у нашому повіті або у найближчому сусідстві”. Це могло б бути досягнуто, на думку управи, початком будівництва залізничної гілки до Лубен, “приймаючи до уваги користь цього підприємства як стосовно можливості дати заробіток населенню у справжню важку для нього пору, так і з огляду

на підйом місцевого землеробства та промисловості» [10, с. 215-216]. Однак слід було приймати до уваги, що будівництво залізниці вимагало певних навичок: так, при спробі влаштувати для селян громадські роботи на будівництві залізниці в Катеринославській губернії «виявилося, що розпочато було будівництво, а місцеві робочі не з'являлися на роботи. Не дивлячись на нужденність, на нестачу хліба, селяни не пішли не незвичну для них роботу. Довелося наймати робочих там, де населення звикло до відхожих промислів. Наш селянин звик літо проводити у степу, а зиму у своїй сім'ї, коло свого, хоч і маленького, хазяйства. На поденну роботу недалеко він піде на день, на два, але за десятки, за сотню верств його ні за які гроші не заманиш. Поїде він за сто верств з фурую в якості підводчика, на своїй бричці, при своїх волах чи конях, а піший з лопатою, з тим, аби пропонувати свої послуги в незвичній для нього роботі, - він ніколи не зважиться на це. Скоріше, в крайньому випадку, закабалить себе куркулю, ніж відправиться на заробітки копати й тягати землю. Землекоп з нього поганій, невмілий. За труд він звик отримувати високу плату; влітку, восени, робочий день доходить до 3 крб. 50 коп., 1 крб. на день для нього низька плата, між тим за цю плату він зробить вдесятеро менше, ніж землекоп-великорос. Немає в нього навичок до землекопської роботи, нема достатнього хисту. Тому його й прийняти можна на таку роботу лише у вигляді благодійництва. Робота в цьому випадку з господарського підприємства, взаємовигідного – для робочого, надаючи заробіток, і для підприємця, перетворюється в благодійницький захід, де труд, заробітна плата лише благовидний спосіб роздачі милостині» [29, с. 81]. Однак переваги організації заробітків для селян під час неврожаю видавалися безсумнівними, тому земства завжди приймали їх до розрахунків при плануванні заходів щодо продовольчого питання.

У законі від 12 червня 1900 р. про забезпечення продовольчих потреб сільських обивателів вказувалося, що «земські установи звільняються від безпосереднього завідування цією галуззю, і завідування справами цього роду переходить до предмету відання селянських установ - повітових з'їздів і земських начальників» [25, с. 293-293]. Однак це зовсім не означало, що земства цілковито усувалися від вирішення продовольчого питання. Так, 1901 р. Міністерство внутрішніх справ запропонувало земствам заздалегідь скласти план громадських робіт на випадок неврожаю чи інших подібного роду лих з метою надання заробітку місцевому населенню, причому зазначалося, що «трудова допомо-

га, надаючи підтримку населенню, «привчає його бачити основу свого добробуту у самодіяльності і не розраховувати на широку благодійницьку допомогу, яка послаблює енергію до праці, а, отже, сприяє падінню народного добробуту». Для того ж, щоб шляхом організації громадських робіт можливо було надати трудову допомогу населенню, необхідно: «По-перше, щоб роботи ці були доступні силам і здатностям місцевого населення; по-друге, щоб вони знаходилися якомога ближче до місць проживання потребуючих; по-третє, щоб, у випадку потреби, приступити до цих робіт можна було негайно, для чого повинен бути заздалегідь вироблений план таких робіт і намічені для них кошти» [20, с. 71-72]. Подібні роботи вже практикувалися земствами: наприклад, в Ананіївському повіті земством у 1896-1897 рр. та у 1899 рр. організовувалися громадські роботи по ремонту ґрунтових шляхів. У 1899 році на це було витрачено 24459 крб. 79 коп. Ананіївська ПЗУ зазначала, що «земляні роботи якнайбільше відповідають приведеним засадам надання трудової допомоги: вони не потребують спеціальних знань, доступні місцевому землеробському населенню, до того ж, їх можна проводити у будь-якій місцевості повіту, оскільки стан ґрунтових доріг повсюди вимагає покращення. Тому дорожньо-будівельним відділом управи склалися детальні переліки земляних робіт з покращення шляхів у повіті з вказівкою приблизної суми на їх здійснення; на 1904 рік земляних робіт було заплановано на 38750 крб. [20, с. 73-79]. Наступного, 1905 року, сума запланованих громадських робіт мала сягнути 109832 крб. [21, с. 152-154].

Громадські роботи, як засіб надання допомоги тим, хто потребував продовольства, більше відповідали і принципам ринкової економіки, і інтересам селян. Однак існувала низка обставин, що не дозволяла вважати громадські роботи остаточним вирішенням проблеми. Так, Катеринославська ГЗЗ зазначала: «Роботи ці можуть принести дійсну користь лише в тому випадку, коли вони будуть проводитися без посередництва підрядників, що переслідують тільки наживу та швидкість у роботі; між тим як за сутністю та метою цих робіт вони мають вестися періодично, щоб дати можливість сільському населенню вести і свої сільськогосподарські роботи» [26, с. 149]. На інші вказувалося в циркулярі Господарського департаменту МВС: «Організація громадських робіт з метою надання заробітку населенню при різного роду негараздах дає кожному з нужденних, спроможних до праці, повну можливість пережити тяжкі часи без особливих затруднень та, після того як

нужда минеться, вступити в нормальні умови господарювання без значної заборгованості, котра, порушуючи рівновагу в обмеженому бюджеті селян, вкрай несприятливо позначається на економічному їх становищі... Для досягнення належного у цій справі успіху потрібно, однак, дотримання ряду умов. Так, слід допускати влаштування лише таких споруд, у яких відчувається нагальна необхідність у даній місцевості, і здійснення робіт, виконання яких доступно силам місцевого нужденного населення; бажана, потім, така організація громадських робіт, котра, по можливості, не потребувала б відлучки на тривалий час робочого з сім'ї та ін. Найголовніша ж умова... щоб встановлення тієї чи іншої роботи було б заздалегідь намічено у різних місцевостях губернії та повіту, а не відкладалося б до того часу, коли лихо... примушує вже приступити до самої роботи. Досвід застосування у неврожайні роки системи громадських робіт, якщо і супроводжувався досі у деяких місцевостях незадовільними результатами, то обставина ця знаходила собі пояснення, головним чином, у несвоєчасній їх організації, у відсутності заздалегідь виробленого плану і, взагалі в повній невідповідності до справи належних установ. Так, бували випадки, коли приступали до робіт після того, як минула потреба населення в заробітках і влаштування таких споруд, котрі вимагали особливо досвідчених і знайомих робочих, яких не було серед місцевого населення. Визнаючи з огляду на це необхідність мати завжди наготові відомості про ті роботи у кожній губернії, котрі відповідають інтересам такої місцевості, силам і здібностям місцевого населення... слід обговорити питання про вироблення заздалегідь плану громадських робіт” [26, с. 164-165]. Однак Катеринославська ГЗЗ вказувала, що “ступінь недороду, а також час необхідної допомоги місцевому селянському населенню громадськими роботами - вельми важко визначити заздалегідь... у такій справі, що не терпить відкладення... розраховувати на запозичення зі спеціальних капіталів уявляється безпідставним тому... що усі подібного роду запозичення пов'язані зі сплатою відсотків зверх суми боргу, що... не може бути визнаним цілевідповідним, як нове платіжне обтяження на населення, вже знесилене недородом і змушене в майбутньому зверх поточних витрат виплачувати ще й борги... в разі повторення неврожаю - наслідки таких позик можуть бути прямо згубними для населення... якщо населення губернії вражене недородом в такому ступені, що підтримати його уявляється необхідним за допомогою громадських робіт, і допустити для прикладу, що лише 10% сільського населення потребує

робіт, то, обчислюючи таке в 200000 душ по 10 коп. в день на душу, на 30 днів потрібно буде витратити 600000 крб. Але, як показує практика, гостра потреба в голодні роки займає собою період щонайменше 3 місяці, причому знадобиться вже 1800000 крб., якщо ж до цього додати 50000 худоби, що потребує прокорму, і що для її прогодування в 90 днів, рахуючі також по 10 коп. на добу на голову, то ще знадобиться 450000 крб. Очевидно, що подібні витрати земству не по силам і воно не може в короткий термін реалізувати таких коштів” [26, с. 171-172]. З усього вищевикладеного логічно випливав наступний висновок: “Якщо в губернії... настає крупний недорід, якщо при цьому доведено, що вичерпані навіть запаси населення, то, очевидно, настає момент, коли останнє не може бути підтримане елементарним прийомом збільшення прямих земських податків на ту землю, котра відмовляється навіть прогодувати свого власника. Ясно, що усяка позика, усяка позика є новим обтяженням для тих, кого спіткало лихо, бо за позикою тягнеться сплата, а платник неспроможний, тому і допомога повинна ґрунтуватися на інших засадах, ніж земські кошти, що складаються з прямих оподаткувань, і на сцену мають виступити кошти держави, що має інші багаті джерела прибутків. Справа влаштування громадських робіт у такому випадку справа загальнодержавна; державна казна кожного моменту може реалізувати великі суми і до того ж вона зацікавлена безпосередньо в звільненні від зубожіння населення, як джерела усіх, як прямих, так і непрямих податків” [26, с. 172].

Зрештою, будь-які методи надання допомоги селянам на випадок неврожайів були, за своєю суттю, “паліативним” шляхом вирішення проблеми, оскільки найбільш дієвим було б зведення до мінімуму самих неврожайів. А це можна було зробити, лише підвищуючи ефективність селянських господарств шляхом впровадження прогресивних методів господарювання, нових технологій обробітку землі, застосування сільськогосподарських машин, поширення сільськогосподарських знань, кооперації тощо. У другій половині своєї діяльності земства – одні раніше, інші – пізніше – дійшли цього висновку і стали шукати можливості (фінансові, організаційні, інформаційні) для впровадження в життя перелічених вище заходів. Так, ще у 1882 році Вовчанське ПЗЗ ухвалило обрати комісію та доручити їй скласти ретельний проект заходів для покращення і підняття добробуту населення, причому у доповіді управи зазначалися і причини, через які “сільському населенню, в силу необхідності, доводиться вдаватися

до позик для прогонування своїх сімейств. Не сьогодні і не вчора склалися такі обставини справи продовольства, вони являються наслідками ряду багатьох років, що привели сільські громади до зубожіння. Нестача наділів, великі податки, сімейні розділи, стягнення податків, неврожай і падежі худоби привели сільське населення до справжнього сумного стану. На земстві лежить тяжкий обов'язок надавати допомогу населенню не тільки для прогонування його у цьому році, але й потурбуватися, щоб селяни не продавали останню свою худобу на хліб та на сплату податків та інших зборів, як до сьогодні велося майже в усіх сільських громадах. На думку управи... необхідно... звернути увагу на те, що досі не вживалося ніяких заходів до підвищення добробуту і покращення платіжних сил населення. Земля виснажилася, худоба здрибніла, насіння виродилося... слід для всебічної розробки усіх цих питань обрати особливу комісію, котрій і доручити надати своєчасно зібранню проект про заходи щодо покращення та підняття добробуту платіжних сил повіту» [5, с. 63-64]. Таку ж точку зору висловлював 1884 р. гласний Лубенського ПЗЗ: «Торкнувшись народного продовольства в повіті, не можна не сказати про інше питання, не менш важливе, таке, що має тісний зв'язок з добробутом народу, а саме з культурою продуктів, що слугують продовольством населенню... Кому з нас не є відомим, яку селянин оре землю, якими знаряддями він її обробляє, яке зерно висіває в свою землю, і, в свою чергу, що він з неї отримує» [9, с. 31-32].

Аналогічну думку висловлювали 1885 року земці Олександрівського ПЗЗ, змальовуючи досить широку програму дій на майбутнє: «Захист посівів від шкідливих кліматичних впливів... запровадження нових, більш відповідних умовам клімату сортів польових рослин, зміна способу обробітки землі... нарешті, розвиток промислів, технічних виробництв, технічної переробки сирих продуктів господарства, що дало б можливість збувати продукти за більш дорогою ціною, це по-перше, і, зайнявши робочі руки взимку, дало б зимовий заробіток населенню – по-друге; розвиток ремесел, переважно таких, що перебувають у зв'язку з сільським господарством: сільськогосподарське машинобудування на першому плані, а потім ремесла, що слугують потребам населення, що продукують речі, потрібні у домашньому вжитку населення», тобто «потурбуватися про те, щоб труд селянина став більш продуктивним... було б найкращим. Збільшити продуктивність праці, навчить селянина ремеслу, травосіяння, допоможіть йому в боротьбі з суворим кліматом» [29, с. 78-79, 82]. Ра-

зом з тим, земці усвідомлювали, що швидко досягнути цього не вдасться, що необхідні тривалі, цілеспрямовані зусилля: «Кожен новий неврожай... висуває на чергу продовольче питання, але кожного разу воно залишається невирішеним... неврожайам та наслідкам їх, за нинішніх умов, запобігти неможливо, для цього необхідні докорінні зміни усіх умов, як то: кліматичних, культурних та ін., що може бути досягнуто лише з плином досить тривалого часу» [22, с. 480]. Таким чином, більшість земств чітко зрозуміла необхідність якісних перетворень у господарствах українського селянства, що знизили чи зовсім усунули б неврожай, а відтак - і саму загрозу голоду.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Цілком очевидно, що діяльність земств у справі забезпечення народного продовольства принесла чимало користь, врятувала від зубожіння чи навіть голодної смерті тисячі селянських родин. Намагаючись зробити продовольчу допомогу селянам ефективною, максимально необтяжливою для них, земства намагалися створити такі способи надання цієї допомоги, які дозволяли б уникнути накопичення заборгованості та надати можливість самостійно повернути позичене, відновити й поповнити селянські запаси хліба чи заробити на прожиток. З цією метою земства намагалися запровадити громадські запашки та влаштували громадські роботи. Переваги цих форм надання допомоги голодуючому населенню полягали у тому, що вони ґрунтувалися на ринкових засадах і дозволяли застосовувати головний ресурс селян - власну працю. Щоб уникнути залежності від урядової допомоги, чимало повітових земств створювали власні продовольчі капітали. Зрештою, переконавшись у тому, що шлях надання позик та безвідшкодовної допомоги є тупиковим і не в змозі усунути проблеми, земства усвідомили необхідність докорінної зміни самих засад економічного життя українського села, і стали робити у цьому напрямку певні кроки. Тому доцільним було б спрямувати наукові пошуки на дослідження діяльності земств у сфері підвищення продуктивності селянських господарств в Україні на початку ХХ ст., яка, зокрема, переслідувала також мету відвернути від сільського населення загрозу голоду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Доклады Змиевской уездной земской управы очередному собранию 1883 года. – Харьков: Тип. М. Ф. Зильберберга, 1883. – 64 с.

2. Доклады Полтавскому уездному земскому собранию XXIV очередного созыва Полтавской уездной земской управы. // Журналы заседаний очередного Полтавского уездного земского собрания XXIV-го созыва, с докладами Полтавской уездной земской управы и ревизионной комиссии. – Полтава: Типо-литография Л. Фришберга, 1888. – 243 с.
3. Журналы XX очередного Ахтырского уездного земского собрания 4,5 и 6 октября 1884 года и экстренного 19 и 20 февраля 1885 года. – Харьков: Тип. губернского правления, 1885. – VI, 259 с., 1 л табл.
4. Журналы XVIII очередного Богодуховского уездного земского собрания, бывшего 25, 26, 27, 28 и 29 октября 1882 года и отчеты уездной земской управы за 1882 год, а также журнал чрезвычайного уездного земского собрания, бывшего 27 апреля 1883 года. – Харьков: Тип. окружного штаба, 1883. – 352 с., III л. табл.
5. Журналы Волчанского очередного земского собрания 1882 года, с приложениями. – Харьков: Тип. М.Ф. Зильберберга, 1882. – 85 с.
6. Журналы Гадячского уездного земского собрания XVII очередного созыва 1881 года. – Полтава: Тип. губернского правления, 1881. – 109, XIV с.
7. Журналы очередного Купянского уездного земского собрания. С 12-го по 16-е сентября 1879 года. – Харьков: Типо-литография окружного штаба, 1880. – 135 с.
8. Журналы Купянского очередного уездного земского собрания 21, 22, 23, 24 и 25-го сентября 1882 года. – Харьков: Тип. окружного штаба, 1883. – [2], 128 с.
9. Журналы XX-го очередного Лубенского уездного земского собрания 1884 года. – Лубны: Тип. Н. Пигуренко, 1884. – 32, 241 с.
10. Журналы XXVIII очередного Лубенского уездного земского собрания 1892 года. – Лубны: Тип. Доброволенко, 1893. – 23, 237, VII с.
11. Журналы XXI очередного Полтавского уездного земского собрания 1885 года. – Полтава: Тип. Н. Пигуренко, 1885. – 160 с.
12. Журналы Сумского очередного уездного земского собрания, бывшего: 25, 26, 27, 28, 29 и 30 сентября 1882 года, с приложениями. – Харьков: Тип. И. М. Варшавчика, 1883. – IX, 241, /2/ с.
13. Журналы очередного земского собрания Харьковского уезда, бывшего в мае месяце 1869 г. – Харьков: Университетская типография, 1869. – VI, 382, /2/ с.
14. Журналы очередного Харьковского губернского земского собрания 1894-1895 г. с 8-го по 18-е декабря и со 2-го по 5-е февраля включительно, с приложениями к ним. – Харьков: Тип. Зильберберга, 1895. – XIII, 351 с.
15. Журналы заседаний 1-го очередного созыва Хорольского земского собрания второго трехлетия с 9 по 17 августа 1868 года. – Полтава: Тип. Н. Пигуренко, 1868. – 109 с.
16. Земский ежегодник за 1876. – СПб.: Тип. Второго отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1878. – XVIII, 1044, 41 с.
17. Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865-1899 гг. Выпуск II. – Херсон: Паровая типо-литография Ходушиной, 1905. – 299 с.
18. Отчет Изюмской уездной земской управы за 1880 г. – Изюм: Тип. Нутиса, 1881. – 141 с., 4 л. табл.
19. Краткий исторический очерк 25-летней деятельности Волчанского уездного земства Харьковской губернии. – Волчанск: Тип. при земстве, 1891. – 212 с.
20. Постановления Ананьевского уездного очередного земского собрания сессии 1903 года. (с приложением докладов и отчетов управы). Ананьев: Тип. Е.Н. Макаревича и А.А. Коняхина, 1903. – 425 с.
21. Постановления Ананьевского уездного очередного земского собрания сессии 1905 года. (с приложением докладов и отчетов управы). Ананьев: Тип. Е.Н. Макаревича и А.А. Коняхина, 1905. – XI, 26, 19, 302 с.
22. Постановления XX очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания 3-17 декабря 1885 года. С приложениями. – Екатеринослав: Тип. губернского правления, 1886. – 999, XI с.
23. Постановления Херсонского уездного земского собрания очередной сессии 1880 г. и приложения к ним. – Херсон: Тип. Н.О. Ващенко, 1880. – 556 с.
24. Постановления Херсонского уездного земского собрания чрезвычайных сессий 27 сентября и 20 ноября 1882 года, очередной сессии 1883 г. и чрезвычайной сессии 14 августа 1883 года. – Херсон: Тип. Н.О. Ващенко, 1883. – 575 с.
25. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXXV очередной 1900 года сессии с 1-го по 12-е декабря включительно. – Екатеринослав: Тип. губернского земства, 1901. – 1366, XXIII с.

26. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXXVI очередной 1901 г. сессии с 1-го по 14-е декабря включительно. – Екатеринослав: Тип. губернского земства, 1902. – XXXI, 1939 с.
27. Протоколы Александровского уездного земского собрания очередной сессии 1883 года с приложениями. – Екатеринослав: Тип. Чаусского, 1884. – XIII, 403 с.
28. Протоколы Александровского уездного земского собрания очередной сессии 1884 года с приложениями. – Александровск: Тип. В.Я. Штерн, 1885. – XVIII, 426 с.
29. Протоколы Александровского уездного земского собрания чрезвычайных сессий 8 июня и 27 августа 1885 года. С приложениями. – Александровск: Тип. В.Я. Штерн, 1886. – 135, III с.
30. Рогоза О.М. Громадські хлібозапасні магазини та діяльність земств із забезпечення продовольством сільського населення (др. пол. XIX ст.) //Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Серія «Історія та географія». – Х.: ХНПУ, 2008. – Вип. 33. С. 36-47.
31. Сборник постановлений Бердянского уездного земского собрания с 1866 г. по 1908 г. Т. 1. – М.: Тип. Казецкого, 1910. – XX, 932 с., 3 л. табл., 1 л. диагр.
32. Свод журналов XXV очередного Гадячского уездного земского собрания 23, 24, 25, 26 и 27 октября 1889 года. С приложениями. – Гадяч: Тип. Хазановича, 1890. – 258 с.
33. Свод журналов Гадячского уездного земского собрания XXVII очередного созыва заседаний: 7,8 и 9 октября 1891 года. – Гадяч: Тип. Хазановича, 1892. – 177 с.
34. Систематический свод постановлений Старобельского уездного земского собрания с 1865 по 1890 год. – Старобельск: Тип. уездного земства, 1894. – 554 с., 6 л. табл.
35. Стенографический отчет о заседаниях XVI сессии Екатеринославского очередного губернского земского собрания с 9 по 20 декабря 1881 года. – Екатеринослав: Губернская типография, 1882. – 733 с.